

Spomenici kao mjesta sjećanja na ratove u Hrvatskoj u 20. stoljeću¹

U radu autorica piše o spomenicima koji su kao mjesta sjećanja podignuti u Hrvatskoj „palim ratnicima“, „borcima“, „vojniciima“, „braniteljima“ stradalima u ratovima u 20. stoljeću. Autorica analizira mjesto sjećanja i kulturu sjećanja kroz odabrane primjere ratnih spomenika koji su nastali kao sjećanje na stradale u Prvom svjetskom ratu, Drugom svjetskom ratu i Domovinskom ratu.

Ključne riječi: kultura sjećanja, mjesta sjećanja, ratni spomenici, Hrvatska

Uvod

Prije nego li kažemo nešto o kulturi sjećanja i mjestima sjećanja na ratove u Hrvatskoj, moramo naglasiti da je tema vrlo kompleksna te će se zbog toga u ovom radu kultura sjećanja na ratove usredotočiti na nekoliko odabranih primjera spomenika koji su podizani stradalim vojnicima u ratovima: Prvom svjetskom ratu, Drugom svjetskom ratu i Domovinskom ratu. Budući da u ovom radu ne možemo izdvojiti sve spomenike, spomen-ploče, natpise, koji su postavljeni, kroz nekoliko primjera ćemo progovoriti o kolektivnom sjećanju hrvatskog društva na „pale ratnike“, „pale borce“ i „branitelje“ u ratnim sukobima koji su se zbivali u 20. stoljeću.

Da bismo mogli govoriti o mjestu sjećanja, prije moramo progovoriti i o kulturi sjećanja. Fenomen kulture sjećanja i pamćenja nije nepoznat hrvatskim znanstvenicima, mada su većinu radova na ovu problematiku objavili u prvom redu sociolozi, značajan istraživački prinos dale su i ostale discipline kao što su antropologija, etnologija, književna teorija i povijest. Najviše radova ovoj tematici dali su radovi

¹ Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom (IP-2019-04-5897), Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja. Zaboravljena baština.

inozemne historiografije.² Dio radova dostupan je i u historiografiji naših susjeda,³ dok je u Hrvatskoj znanstvena produkcija na tu temu nešto slabija, međutim u zadnjih nekoliko godina i to se mijenja.⁴

Kada govorimo o kulturi sjećanja i mjestima sjećanja na ratove, odnosno spomenicima koji su podignuti stradalim vojnicima u ratovima 20. stoljeća, istraživačka literatura na tu tematiku u inozemnoj historiografiji je brojna te bi njihov pregled iziskivao poseban članak, tako da ćemo u ovom radu izdvojiti samo nekoliko najznačajnijih radova koji su korišteni pri pisanju ovog rada.⁵ Kada govorimo o znanstvenim radovima koji su do danas objavljeni u Hrvatskoj a koji se bave spomencima, i kulturom sjećanja na ratove, oni su malobrojni kada govorimo o kulturi sjećanja na Prvi svjetski rat,⁶ dok je većina radova objavljenih uglavnom povezana s razdobljem

- 2 Izbor: Maurice Halbwachs, *On collective memory*, (Chicago: The University of Chicago Press, 1992); Norman Malcolm, *Knowledge and Certainty, Essay and Lectures*, (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1963); Jan Assmann and John Czaplicka, „Collective Memory and Cultural Identity“, *New German Critique*, No.65., (1995): 125-133; Paul Connerton, *Kako se društva sjećaju*, (Zagreb: Antibarbarus, 2004); John R. Gillis, *Commemorations The Politics of National Identity*, (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994); Paul Ricœur, *Memory, History, Forgetting*, (Chicago: University of Chicago Press, 2004)
- 3 Historiografija naših susjeda ima nekoliko značajnih radova o kulturi sjećanja te prijevoda najuglednijih teoretičara ove tematike: Todor Kuljić, *Kultura sjećanja, teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, (Beograd: Čigoja, 2006); Božidar Jezernik, *Mesto brez spomina*, (Ljubljana: Modrijan založba, d.o.o., 2014); Alaida Asman, *Oblici zaborava*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2018); *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, pr. Michal Sladaček, Jelena Vasiljević, (Beograd: Zavod za udžbenike, 2015); Jan Assmann, *Kulturno pamćenje*, (Zenica: Biblioteka TEKST, 2005)
- 4 Izbor radova: Branimir Janković, „Teorijsko-istraživački pristupi/ Historija sjećanja i pamćenja“, *Historijski zbornik*, god. LXIII, br.1., (2010): 269-311.; *Kultura pamćenja i Historija*, pr. Maja Brkljačić i Sandra Prlendaa, (Zagreb: Golden Marketing- Tehnička knjiga, 2006); *Kultura sjećanja, 1918. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević, (Zagreb: Disput, 2007); *Kultura sjećanja. 1941., povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević, (Zagreb: Disput, 2008); *Kultura sjećanja: 1945.: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Sulejman Bosto i Tihomir Cipek, (Zagreb: Disput, 2009); *Kultura sjećanja: 1991., povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Tihomir Cipek, (Zagreb: Disput, 2011); *Kulturna baština i politike sjećanja*, Radovi s konferencije 9.-10. listopada 2013., Zadar, ur. Petra Jurlina, (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Centar za mirovne studije, 2014)
- 5 Izbor: Jay Winter, Emmanuel Sivan, *War and remembrance in the Twentieth Century*, (Cambridge University Press, 2005); Timothy G. Ashplant, Graham Dawson, Michael Roper, *The politics of Memory, Commemorating War*, (London: Routledge, 2000); Jay Winter, *Sites of memory, sites of mourning, The Great War in European cultural history*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1995)
- 6 O kulturi sjećanja i mjestima sjećanja na Prvi svjetski rat u zadnjih nekoliko godina objavljeno je nekoliko radova: Ružica Medvarić-Bračko i Mira Kolar-Dimitrijević, „Tragom poginulih vojnika koprivničke i đurđevačke Podravine u Prvom svjetskom ratu“ u *Podravski zbornik*, 41, (Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2015): 41-62; Ljiljana Dobrovšak, „Spomenik stradalim Židovima u Prvom svjetskom ratu u Koprivnici“ u *Podravski zbornik*, 43, (Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2017): 53-66; Ljiljana Dobrovšak, „Spomenici Židovima stradalim u Prvom svjetskom ratu na području sjeverne Hrvatske u kontekstu njihova međuratnog položaja“, *Historijski zbornik*, God. LXX, br.2, (2017): 439-461; Ljiljana Dobrovšak, „Mjesta sjećanja na Prvi svjetski rat u Hrvatskoj-ratni spomenici“ u *Zbornik radova, Konac Velikog rata*, ur. Hrvoje Gržina, Mario Stipančević, (Zagreb: HDA, 2020): 399-426; Branko Ostajmer, Vladimir Geiger, „Spomenici-kenotafi poginulim, nestalim i od posljedica rata preminulim vojnicima iz Đakova i Đakovštine u Prvom svjetskom ratu“, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 11., (Đakovo, 2013): 139.-156.

Drugoga svjetskog rata i poslijeratnog razdoblja⁷ te Domovinskog rata.⁸ Uz hrvatsku historiografiju, ovom temom bavile su se i historiografije susjednih država te je veliki dio njihovih istraživanja korišten i pri pisanju ovoga rada.⁹

Kultura sjećanja- mjesta sjećanja

No, što je to kultura sjećanja, a što je to mjesto sjećanja?

Kultura sjećanja / politika sjećanja/ povijest i sjećanje je interdisciplinarna znanstvena disciplina koja je bavi preispitivanjem značaja sjećanja za stvaranje identiteta i odnosa prema povijesti u jednom društvu. Fenomen kulture sjećanja je zadnjih nekoliko desetljeća u svjetskom znanstvenom središtu, pa se već neko vrijeme propituje

- 7 Izbor: *Kultura sjećanja: 1945.: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Sulejman Bosto i Tihomir Cipek, (Zagreb: Disput, 2009); Miloš Bajić, ur., *Spomenici revoluciji: Jugoslavija*, (Beograd, Sarajevo: SUBNOR Jugoslavije, Svjetlost, 1968); Milenko Patković i Dušan Plečaš, *Vodič uz kartu. Izbor spomen-obilježja Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije*, (Osijek: Glas Slavonije, 1975); Drago Zdunić, ur., *Revolucionarno kiparstvo* (Zagreb: Spektar, 1977); Juraj Hrženjak, ur., *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000.* (Zagreb: Savez antifašističkih boraca Hrvatske, 2002); Mario Šimunković i Domagoj Delač, *Sjećanje je borba, Spomen obilježja Narodnooslobodilačke borbe i revolucionarnog pokreta na području Grada Zagreba*, (Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Alerta – Centar za praćenje desnog ekstremizma i protudemokratskih tendencija, 2013); *Jugoslavija, spomenici revoluciji*, (Beograd-Sarajevo: SUBNOR Jugoslavije, 1968); Tihomir Cipek, „Sjećanje na 1945: Čuvanje i brisanje“ u *Kultura sjećanja: 1945.: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Sulejman Bosto i Tihomir Cipek, (Zagreb: Disput, 2009):155-165.; Vjerran Pavlaković, „Komemorativna kultura Bleiburga, 1990.-2009.“ u *Kultura sjećanja: 1945.: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Sulejman Bosto i Tihomir Cipek, (Zagreb: Disput, 2009): 165-194; *Rad na suočavanju s prošlošću*, ur. Emina Bužinkić, (Zagreb: Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, 2021./2013.); Aleksandar Jakir, „Spomenici su prošlost i budućnost“. Politički i administrativni mehanizmi financiranja spomenika za vrijeme socijalističke Jugoslavije, *ČSP* 51, br.1., (2019): 151-182
- 8 Izbor: Mateo Žanić, *Kulture sjećanja između emocija i institucija, Reprezentiranje Vukovarske bitke 1991. do 2016.*, Biblioteka Studije, knjiga 35., (Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2017); Mateo Žanić, Krešimir Kufrin, Dražen Živić, „Kultura i sjećanje na rat: Vukovarska bitka i njezini društveni odjeci“, *Migracijske i etničke teme*, 32, br. 2., (2016): 45.-270.; Žanić Mateo, „Od mjesta sjećanja do zajednica sjećanja – društveno označavanje prošlosti“, *Vukovar 91'- istina i/ili osporavanje (između znanosti i manipulacije)*, ur. Dražen Živić, Sanja Špoljar Vržina, Vinicije B. Lupis, Sandra Cvikić, Vukovar, 2013., 295.-308.; *The Politics of Heritage and Memory, Kulturna baština i politike sjećanja*, Radovi s konferencije 9.-10. listopada 2013., Zadar, ur. Petra Jurina, Zagreb, 2014.
- 9 Izbor: Danilo Šarenac, *Top, vojnik i sećanje, Prvi svetski rat i Srbija 1914-2009.*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2014); Džon Pol Njumen, *Jugoslavija u senci rata, Ratni veterani i stvaranje nove države, 1903.-1945.*, (Beograd: Službeni glasnik, 2018); Hajke Karge, *Sjećanje u kamenu-okamenjeno sećanje?* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2016); Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918.-1989.*, (Beograd: Čigoja i Udruženje za društvenu istoriju, 2014); Amra Čusto, *Uloga spomenika u Sarajevu u izgradnji kolektivnog sjećanja na period 1941.-1945. i 1992.-1995.- komparativna analiza*, (Sarajevo: Institut za historiju – Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, 2013); *60 godina od završetka Drugoga svjetskoga rata-kako se sjećati 1945.*, *Zbornik radova*, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2006); Max Bergholz, „Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: spomenici i grobovi NOR-a 1947.-1965. godine“ u *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata: kako se sjećati 1945. godine, Zbornik radova*, ur. Husnija Kamberović, (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2006): 75-100; Olga Manojlović Pintar, „Uprostoravanje ideologije: Spomenici Drugog svjetskog rata i kreiranje kolektivnog identiteta“ u *Dijalog povjesničara / istoričara*, 10/1, ur. Igor Graovac, Osijek 22–25 rujna 2005, (Zagreb: Friedrich Neumann Stiftung, 2008): 287–307

prošlost kroz sjećanja, identitete, rituale, praznike, spomenike, simbole, nazive ulica, svakodnevicu, tradiciju i slično.¹⁰ Postoje različiti aspekti kulture sjećanja, od kolektivnog i individualnog sjećanja, potom komunikativnog pa sve do onog što teoretičari ovog područja nazivaju kulturnim pamćenjem. Dok je M. Halbwachs razvio pojam kolektivnog sjećanja, sociolog P. Connerton koristi pojam društvenog sjećanja, J. Bodnar uvodi pojam javnog sjećanja, a J. Assman koristi pojam komunikativno sjećanje. Pojam kolektivnog sjećanja (*memoire colective*), obradio je u svojim istraživanjima francuski filozof i sociolog Maurice Halbwachs. Godine 1925. objavio je svoju knjigu *Les Cadres sociaux de la memoire*, koja na jedinstveni način objašnjava kako se sjećanje artikulira u zajednici, te posebno kako taj proces funkcionira pri oblikovanju identiteta. Pod utjecajem Freudove psihoanalize, Halbwachs je istraživao kako individualna sjećanja i identitete konstruiraju „instrumente kroz koje kolektivna sjećanja ponovno sastavljaju slike prošlosti vezane za vrijeme epohe kada su dominante društvene ideje. Primijetio je da povezanost između formi kolektivnog sjećanja i individualne memorije jednostavnija od socijalnog utjecaja na osobu. Halbwachs se bavio pitanjem kako se individualna (osobna) sjećanja konstituiraju u kolektivna sjećanja i kako ih mogu preoblikovati. U djelu *On collective memory*, dokazao je, da je pored individualnog sjećanja prema prošlosti kolektivno sjećanje izuzetno važno za jedno društvo, za vjerske, nacionalne i kulturne i/ili druge grupne zajednice i njezine identitete.¹¹ U svojem radu on je razmatrao autobiografsko-individualno sjećanje kao dio grupnog, kolektivnog sjećanja i zašto je ono u suprotnosti s historijskim sjećanjem. Isto tako, bavio se razlikama između kolektivnog sjećanja i historije, te zaključio kako historijsko sjećanje trebamo zvati historijom jer ona započinje tamo gdje prestaje kolektivno sjećanje. Kolektivno sjećanje živi unutar određene grupe čime je ograničeno u vremenu i prostoru, dok bi historija trebala biti nedjeljiva pa kao takva predstavlja univerzalno pamćenje. Za njega se kolektivno sjećanje gradi na sličnostima i kao takvo inzistira na nepromjenjivosti dok historija inzistira na konstantnim društvenim promjenama.¹² Nakon njega brojni povjesničari, antropolozi, teoretičari kulturnih studija, bavili su se ovom tematikom. Tako egiptolog i teoretičar kulture Jan Assmann, Halbwachsovoj teoriji pridružuje pojam kulturnog sjećanja koje se razlikuje od „komunikativnog“ ili „svakodnevnog“ sjećanja i historijske znanosti te tvrdi kako kulturno sjećanje posjeduje određene fiksne točke koje on naziva „figurama sjećanja“.¹³ Jan Assmann zaključuje da pojam kulturno sjećanje obuhvaća tekstove, slike i rituale koji se mogu više puta iznova koristiti te su specifični za svako društvo, grupu, svaku epohu, a njihova „kultivacija služi stabiliziranju i prenošenju

10 Čusto, *Uloga spomenika u Sarajevu*, 10.

11 Ibid., 10-11.

12 Moris Albvaš (Halbwachs), „Kolektivno i istorijsko sećanje“, u *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, pr. Michal Sládeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović, (Beograd: Zavod za udžbenike, 2015): 29-59.

13 Jan Assmann, „Kolektivno sećanje i kulturni identitet“, u *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, pr. Michal Sládeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović, (Beograd: Zavod za udžbenike, 2015): 61-70.

slike toga društva o samom sebi.¹⁴ Teoretičarka književnosti i kulturna antropologinja Aleida Assmann piše o četiri vrste sjećanja: individualnom, društvenom, političkom i kulturnom. Slaže se s J. Assmannom da individualno sjećanje ne funkcionira bez međuodnosa s društvenim istraživanjem, dok za druga dva oblika sjećanja smatra da su posrednici. Isto tako, definira da kultura sjećanja u općem smislu podrazumijeva skup formi i medija kulturalne mnemotehnike, uz čiju pomoć grupe i kulture grade kolektivni identitet i orijentaciju u vremenu.¹⁵ Kako se sjećanje grupe prenosi i održava, analizirao je u djelu *How Societies Remember*, Paul Connerton. On smatra da su naša iskustva o prošlosti velikim dijelom determinirana našim znanjem o prošlosti, a naše slike prošlosti zajednički služe legitimiranju postojećeg društvenog poretka. Slike prošlosti i prikupljeno znanje o njoj prenose se i održavaju u manje ili više obrednim predstavama.¹⁶

O mjestu sjećanja / prostorima sjećanja postoje nekoliko definicija, no posebno mjesto među istraživačima ove problematike zauzima francuski povjesničar Pierre Nora koji je zaslužan za istraživanje tj. katalogiziranje mjesta sjećanja u francuskom društvu što je rezultiralo objavljivanjem sedam knjiga u razdoblju od 1984. do 1992. pod nazivom *Les lieux de mémoire* (dio je djelomično objavljen u engleskom prijevodu pod naslovom *Realms of Memory*).¹⁷ Prema P. Nora, mjesta sjećanja (pamćenja) ili *lieux de mémoire* su različita simbolička mjesta ili kulturni izrazi kolektivnog sjećanja, primjerice spomenici, komemorativne ceremonije, odnosno ona mjesta gdje se „pamćenje kristalizira i izlučuje“; mjesta gdje se iscrpljen kapital kolektivnog pamćenja kondenzira i izražava. Da bi ih se smatralo takvim, ta mjesta moraju biti definirana u tri značenja riječi: materijalna, simbolička i funkcionalna, sve u različitim stupnjevima, ali uvijek prisutna. Ono što ih čini memorijskim mjestom je međudjelovanje sjećanja i povijesti, interakcija oba faktora, što omogućuje njihovo uzajamno prekomjerno određivanje.¹⁸ Odnosno, Nora govori o nekoliko tipova sjećanja: „topografskim“ u koje spadaju npr. arhivi, muzeji, biblioteke; potom „spomenička mjesta“ kao što su arhitektonski spomenici i groblja te „simbolička sjećanja“ u koja se ubrajaju npr. komemoracije, hodočašća, obljetnice i dr.¹⁹ Prema Norinim riječima, mjesto sjećanja je bilo koji značajan entitet, bilo materijalni ili nematerijalni po naravi, koji je ljudskom voljom ili vremenom postao simbolički element

14 Žanić, *Kulture sjećanja između emocija i institucija*, 17. Prema: Assmann, *Collective Memory and Cultural Identity*, 125-133.

15 Aladija Asman, „Sećanje, individualno i kolektivno“, *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, pr. Michal Sládeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović, (Beograd: Zavod za udžbenike, 2015): 71-86.; Aladija Asman, *Duga senka prošlosti, kultura sjećanja i politika povesti*, (Beograd, Zemun: Biblioteka XX vek, 2011); Aleida Assmann, Memory, „Individual and Collective“, u *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis* (eds.) Robert E. Goodin i Charles Tilly, (Oxford: Oxford University Press, 2006): 210-224.

16 Paul Connerton, *How Societies Remember*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1989)

17 Pierre Nora, *Realms of Memory: Rethinking the French past*, Vol. 1., *Conflicts and divisions*; volume II., *Traditions*; vol. III. *Symbols*, (New York: Columbia University Press, 1998)

18 Idem, „Između pamćenja i Historije. Problematika mjestâ“, u *Kultura pamćenja i Historija*, pr. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, (Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006): 21-43.

19 Čusto, *Uloga spomenika u Sarajevu*, 11.

spomen-baštine bilo koje zajednice. Može se odnositi na bilo koje mjesto, predmet ili pojam s povijesnim značajem u popularnom kolektivnom pamćenju, kao što je spomenik mrtvima, muzej, događaj, simbol kao zastava ili francuska figura Marianne, čak i boja ima povijesno sjećanje (na primjer, crvena zastava lijeve politike).²⁰ Mjesta pamćenja rađaju se i žive od osjećaja da nema spontanog sjećanja, već ga treba izvući iz arhiva, treba obilježavati obljetnice, organizirati proslave, izgovarati posmrtno govore, jer sve te operacije više nisu prirodne. Kako kaže Nora „bez komemorativne budnosti povijest bi ih brzo pomela“.²¹ Po njemu to su mjesta koje institucionalno gradi svaka država, grade se s namjerom te trebaju pomoći u oživljavanju prošlosti i blokiranju procesa zaborava.²²

Iako je Norin rad nadahnuo mnoge istraživače, dio istraživača mu predbacuje da je neka pitanja o mjestima sjećanja ostavio otvorena i nejasna. Tako mu se predbacuje preširoko određenje ključnog pojma „mjesta sjećanja“ kao i oštro razlikovanje pamćenja i historije. Na kraju njegovog istraživanja ispostavilo se da mjesto sjećanja može biti bilo koji značajan entitet, bilo materijalan ili nematerijalan, koji je postao simbolički element u memorijalnoj baštini bilo koje zajednice. No, najspornije u Norinom konceptu mjesta sjećanja je teorija da je moderan čovjek nesposoban za ostvarivanje neposrednog odnosa sa sjećanjem i kolektivnim nasljeđem.²³

Nakon Nora, pojavio se niz teoretičara koji su davali definicije mjesta sjećanja, no najdalje u potrazi za definicijom mjesta sjećanja otišao je povjesničar Prvoga svjetskog rata, Jay Winter. On za razliku od Nore definira mjesta sjećanja mnogo uže tako da ona znače „fizička mjesta na kojima se održavaju komemoracije“, odnosno mjesta na kojima se žaluje. U dvadesetom stoljeću većina ovih mjesta označava gubitak života u ratu. Takva definicija je u određenom smislu i rezultat nastojanja da se spasi taj pojam odnosno da se naznači da neki prostori žrtvama, svjedocima ili potomcima traumatičnih događanja još uvijek mogu biti iznimno važni. On ističe, naslanjajući se na J. Assmanna, kako su mjesta sjećanja mjesta na kojima se grupe uključuju u javne aktivnosti kroz koje izražavaju kolektivno dijeljenje znanja o prošlosti, mjesta na kojima počiva grupni osjećaj jedinstva i posebnosti. Mjesta sjećanja tako ovise o aktivnosti grupe i značenjima koje im grupa pridaje, pa ako dođe do toga da se grupa tijekom vremena rasprši ili nestane, može se dogoditi da i mjesta sjećanja u potpunosti nestanu. Drugim riječima, Winter za razliku od Nore u većoj mjeri ističe važnost sjećanja za suvremenost, ali je istovremeno vezuje za aktivnosti grupe. Onoliko koliko je grupa aktivna u svom javnom izvođenju sjećanja, recimo posjećivanju grobova, utoliko možemo govoriti o kolektivnom sjećanju grupe, a kada prestane aktivnost grupe, mjesta sjećanja odlaze u povijest. Winter ističe i ključnu ulogu obitelji u prenošenju sjećanja te zaključuje da uslijed kidanja veze između obiteljskog

20 Pierre Nora, „From Lieux de mémoire to Realms of Memory“, *Realms of Memory: Rethinking the French past*, Vol. 1., (New York: Columbia University Press, 1996)

21 Idem, „Između pamćenja i Historije. Problematika mjesta“, 28.

22 Čusto, *Uloga spomenika u Sarajevu*, 11.

23 Žanić, *Kulture sjećanja između emocija i institucija*, 298.

života i javnih komemoracija dolazi i do gubitka pamćenja. Obitelj igra iznimnu ulogu u tome da se na mjestima sjećanja prenosi znanje i značenje nekog događaja novim generacijama što onda vodi tome da se na takvim mjestima okupljaju grupe rođene nakon što se događaj koji se obilježava dogodio. Ti prostori ili mjesta prema Winteru ostaju mjesta sjećanja onoliko koliko se te aktivnosti i dalje nastavljaju, a ako grupa prestane obilježavati događaj, on neće izgubiti na važnosti za one koji imaju neki emotivni odnos prema događaju, ali će se prije moći govoriti o historijskom događaju nego li o događaju kojeg se oni koji sebe drže članovima grupe kolektivno sjećaju. Komemoracija na mjestima sjećanja je čin koji proizlazi iz uvjerenja, koje dijeli široka zajednica, da je trenutak koji je napomenut bitan i obaviješten moralnom porukom. Mjesta sjećanja materijaliziraju tu poruku.²⁴ Mjesta sjećanja su ona koja čuvaju, ali i stvaraju kolektivno pamćenje u nacionalnim zajednicama.²⁵

Budući da u ovom radu pišemo o spomenicima kao mjestima sjećanja reći ćemo nekoliko riječi što su to spomenici, spomen obilježja. Spomen obilježja su objekti koji svojim oblikom i sadržajem obilježavaju te predstavljaju događaj ili osobu značajnu za nacionalnu povijest, kulturu i politiku jedne države. Takva spomenička obilježja, osim što imaju povijesno memorijalno značenje, imaju i arhitektonske, kiparske i slikarske vrijednosti. Prvu kategorizaciju spomenika razradila je Anđela Horvat 1960-ih godina. Kategorizaciju je predstavljala stupnjevanjem vrijednosti pojedinih spomenika, odnosno grupa spomenika, međutim navedena kategorizacija nije bila objavljena u službenom listu, ali je u praksi korištena. Kada je 1967. donesen *Zakon o zaštiti spomenika kulture*, ni u njemu kategorizacija spomenika nije bila zakonski propisana, kao ni u Pravilniku o registraciji spomenika kulture iz 1968.²⁶ Saborski odbor i Savjet za zaštitu spomenika kulture SRH na zajedničkoj sjednici 21. travnja 1982. usvojili su kategorizaciju spomenika revolucionarnog radničkog pokreta, narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije. Oni su po svom karakteru dijele na a.) nepokretne spomenike; b.) pokretne spomenike; c.) spomenička područja. Nepokretni spomenici dijele se na autentične spomenike i spomenike i spomen obilježja podignuta u čast određenih događaja i ličnosti. Spomenici i spomen obilježja podignuta u čast određenih događaja i ličnosti mogu biti: spomen ploče, spomen oznake, spomen biste, spomen fontane, spomen kosturnice i spomenici u prostoru.²⁷ Spomenike može razvrstati i u tri grupe: a.) historijske; b.) umjetničke i c.) utilitarne spomenike.²⁸

Slijedeći ovo, autorica je za potrebe ovog rada, na osnovu prikupljenih podataka izdvojila nekoliko odabranih primjera spomenika koji su podignuti kao sjećanja na stradale vojnike, pale borce, branitelje u ratovima u Hrvatskoj tijekom 20. stoljeća.

24 Ibid., 289-299.; Jay Winter, „Sites of Memory“, u *Memory, Histories, Theories, Debates*, edit. Susannah Radstone and Bill Schwarz, (New York: Fordham University Press, 2010): 312-325.

25 Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja*, 29.

26 Martina Juranović-Tonejc i Katarina Radatović Cvitanović, „Prolegomena o kategorizaciji spomenika kulture“, u *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 37/2013/ 38/2014: 39-48.

27 Antoaneta Pasinović, „Prostorna analiza spomenika“ u *Život umjetnosti*, br. 2 (1966): 27.

28 Juranović-Tonejc, Radatović Cvitanović, „Prolegomena o kategorizaciji spomenika kulture“, 39-48.

Prvi svjetski rat

Ideja o spomenicima kao „počast junacima“ javila se već tijekom Prvog svjetskog rata te se s obilježavanjem sjećanja na poginule vojnike i s podizanjem spomen-obilježja počelo nekoliko mjeseci po izbijanju rata. Za vrijeme Prvog svjetskoga rata pojedini gradovi, manja mjesta i sela postavila su neko od obilježja kao sjećanje na pale vojnike na bojištima na središnjem trgu, ispred ili unutar crkve, no većinom na mjesnom groblju na odijelu vojno groblje. Ti spomenici su oblikom uglavnom bili obelisci ili piramide ili spomen ploče. Većina ovih spomenika je uz spomen obilježje na stradale vojnike u Prvom svjetskom ratu, imala i obilježje vezano uz cara i kralja Franju Josipa I. (bistu), ili su na sebi sadržavali oznake austrougarske države i vojske pa su zbog toga ti spomenici u novonastaloj državi uklonjeni, ili su stradali u nemirima 1918.²⁹ Spomenik civilnim ratnim žrtvama, postavljen je tek 2015. u Medulinu – spomenik egzodusu Istrijana.

S podizanjem ratnih spomenika na stradale vojnike u Prvom svjetskom ratu nastavilo se i u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevini Jugoslaviji), državi koja je u jednoj državi ujedinila „pobjednike“ (nekadašnje državljane Srbije) i „poražene“ (nekadašnje državljane Austro-Ugarske, Hrvate, Slovence, Srbe i Bošnjake), iako ne s jednakim entuzijazmom. Tako su spomenici koji su podizani u Srbiji stradalim srpskim vojnicima, podizani s državnim potporama, dok je u ostalim dijelovima Kraljevine toga ipak bilo puno manje. U Hrvatskoj ih je podignuto tek nekoliko, nešto je više spomen ploča i raspela, nego li ratnih spomenika. Ratni spomenici podignuti u ovom periodu bili su različitih oblika, podizani su na javnom prostoru u središtu grada ili sela, gradskom parku, trgu, pored župne crkve, no najčešće na mjesnom groblju. Za neke znamo inicijatore gradnje, okolnosti koje su dovele do izgradnje, tko su bili autori, no za većinu spomenika nemamo podataka. Spomenike su podizali pojedinci, suborci, obitelji palih vojnika, civilna i vojna udruženja, ženska udruženja, a vrlo rijetko gradske vlasti ili općine.³⁰ Na nekima postoje imena stradalih poredanih po abecednom redu ili su na spomenik uklesane samo godine 1914.-1918. koje ukazuju na Prvi svjetski rat.³¹ Kao nazivlje na spomenicima za pale vojnike, ne koristi se izraz „austrougarski vojnici“ već neutralni kao što su „pali ratnici“, „poginuli, pomrli i nestali vojnici“, „žrtve rata“ i dr.

29 Dobrovšak, „Mjesta sjećanja na Prvi svjetski rat u Hrvatskoj-ratni spomenici“, 404-409. Ratni spomenici za vrijeme Prvog svjetskoga rata podignuti su: na gradskom trgu ispred franjevačke crkve u Varaždinu (1915.), na groblju Sv. Jakova u Ogulinu (1915.), u vojničkom logoru Ivanovčani kod Bjelovara (1916), na vojnom groblju u Karlovcu (1916.), na gradskom groblju sv. Duh u Koprivnici (1916.), u sklopu oporavnog odjela 78. pješačke pukovnije tj. u domu za vojne rekonvalescente u Osijeku (1916.), na šetalištu u Novom Vinodolskom (1916.), u gradskom parku u Sisku (1916.) parku Hober na Korčuli (1917.), u sklopu vojnog lagersa u Orahovici (1917.) i na svetištu Vepric kod Makarske (1917.). U Otočcu su podignuta dva ratna spomenika, jedan na u gradskom parku (1916.) a drugi na gradskom groblju u Otočcu (1917.).

30 Ibid., 406.-409.

31 Ibid., 412.-413. Ratni spomenici stradalim vojnicima u Prvom svjetskom ratu u mirnodopsko doba, u vrijeme Kraljevine Jugoslavije podignuti su u Dolu na Hvaru (1918.), Kalinovici (1919.?), Oroliku (1920.?), u Ivanovčanima kod Bjelovara (1922.), Jarmini (1922.), Pleternici (1925.), Breznici Našičkoj (1925.), Novigradu Podravskom (1926.), Krndiji (1926.), Gotalovu (1927.), Goli (1927.), Vrbnju na Hvaru (1928.), Čakovcu (1929.), Punatu na Krku (1930.), Zagreb (1930) Varaždinu (1930.), Kijevu (?), Pakracu (?), u Koprivnici (1934.) u Kopačevu i Novom Bezdanu (1935.), Križevcima (1935.).

U Kraljevini Jugoslaviji neke istaknutije komemorativne prakse oko obilježavanja stradalih u Prvom svjetskom ratu bile su vezane uz podizanje tri monumentalnija spomenika, dva u Srbiji i jedan u Hrvatskoj. U Srbiji su to: spomen kosturnica na Gučevu i Spomenik neznanom junaku na vrhu planine Avala na jugoistoku Beograda. Spomen kosturnica na Gučevu se nalazi u neposrednoj blizini Crnog vrha i u njoj se nalaze posmrtni ostaci srpskih i austrougarskih vojnika, poginulih 1914. za vrijeme Gučevske bitke. Spomen piramidu s kosturnicom počela je graditi austrougarska vojska svojim poginulim ratnicima tijekom Prvoga svjetskoga rata, no nije ju i završila. Udruženje rezervnih oficira i ratnika ekshumiralo je i sahranilo u zajedničku kosturnicu 3200 posmrtnih ostataka srpskih vojnika, kao i posmrtnu ostatke 52. zagrebačke regimente prenijete iz parka u Bukovičkoj banji. Spomenik je izgrađen 1929., a posvećen 1930.³² Ovaj spomenik predstavljao je neku vrstu zajedništva jer su u kosturnici sahranjeni srpski i hrvatski vojnici, dva naroda koji su ratovali jedan protiv drugog protivno svoje volje, kako je tada u javnosti prezentirano.³³

Drugi spomenik je Spomenik neznanom junaku na Avali, kojem je autor hrvatski kipar Ivan Meštrović, u suradnji s arhitektom Haroldom Bilinićem. Gradnju spomenika inicirao je kralj Aleksandar I. Karađorđević i trebao je biti posvećen u spomen svim žrtvama Prvog svjetskog rata, ali godine upisane u spomenik (1912. – 1918.) pokazuju da spomenik nije posvećen samo žrtvama Prvog svjetskog rata, nego i žrtvama Balkanskih ratova 1912. i 1913. Spomenik je izgrađen u periodu između 1934. i 1938. na mjestu srednjovjekovne tvrđave Žrnov. Karijatide na spomeniku simboliziraju majke poginulih vojnika, ali i narode i regije, koje su sačinjavale ondašnju Kraljevinu Jugoslaviju: Šumadinka, Panona-Vojvođanka, Kosovka, Dalmatinka, Zagorka, Slovenka i Makedonka.³⁴

32 „Spomen kosturnica na Gučevu i sve u njoj“ <https://www.srbijapodlupom.com/spomen-kosturnica-na-gucevu/> (posjet 15.11.2021). Projekat prepravke i izgradnje piramide i izgradnje kosturnice u njenom podnožju je uradio arhitekt V. Todić 1927. Spomenik u obliku piramide visok je 16,85 metara. Osnova piramide je u obliku kvadrata, s ispustima na sve četiri strane, tako da se u osnovi spomenika obrazuje križ. Na njenom vrhu se nalazi dvoglavi orao raširenih krila, isklesan od bijelog mramora. Na zapadnoj strani piramide postavljen je veliki lovorov vijenac urađen od bijelog mramora, s križem u sredini. Ispod ovog vijenca nalazi se sarkofag, na kome je u reljefu predstavljena borba srpske i austrougarske vojske s urezanim sljedećim tekstom: „Gučevskim herojima poginulim u borbi 1914. godine“. Sarkofag nosi arhitravna greda na kojoj je upisan natpis sa Njegoševim riječima: „Blago onom ko dovjeka živi imao se rašta i roditi“. Arhitravnu gredu drže dvije nage figure ratnika stražara s mačem u ruci. Na ostalim stranama postamenta izveden je križ u mramoru u kvadratnom okviru iznad koga je grb s dvoglavim orlom. Na istočnoj strani iznad grba se nalazi lovorov vijenac s križem u sredini, dok je na arhitravnoj gredi urezan tekst: „Gučevskim herojima udruženje rezervnih oficira i ratnika 1929. godine“.

33 Šarenac, *Top, vojnik i sećanje*, 214.

34 Aleksandar Ignjatović, „Od istorijskog sećanja do zamišljanja nacionalne tradicije: Spomenik Neznanom junaku na Avali“, u *Istorija i sećanje, Studije istorijske svesti*, ur. Olga Manojlović Pintar, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006): 229.-252; Aleksandar Ignjatović, „From Constructed Memory to Imagined National Tradition: The Tomb of the Unknown Yugoslav Soldier (1934-38)“, u *The Slavonic and East European Review*, vol. 88., No.4., (October 2010): 624-651.; Spomenik se nalazi na visini od 511 metara nadmorske visine. Do spomenika vode monumentalne stepenice. Za gradnju je iskorišteno 8000 kubika crnog granita iz Jablanice, u Bosni i Hercegovini. Mauzolej leži na pet uspravnih blokova granita i okružen je karijatidama koje drže krov.

Treći značajni ratni spomenik iz ovog razdoblja, podignut je u Hrvatskoj, kosturnica na gradskom groblju Mirogoj, odnosno grobnica palih ratnika na Mirogoju. Ideja o monumentalnijem spomeniku stradalima u Prvom svjetskom ratu na gradskom groblju Mirogoj javila se početkom rata jer je već do studenog 1914. na Mirogoju bilo sahranjeno 60 vojnika i nekolicina časnika umrlih u brojnim zagrebačkim civilnim i vojnim bolnicama te bolnicama Crvenog križa, a do kraja 1918. sahranjeno je 3697 vojnika. Prije same odluke o monumentalnijem spomeniku u sredini groblja, nasred velikog zemljanog humka bio je postavljen veliki drveni križ ovijen bršljanom.³⁵ Na podnožju križa nalazio se od cvijeća izrađeni natpis „Slava palim junacima“, a podno križa bile su prekrižene puška, sablja i čaka, zajednički znakovi junaštva i hrabrosti palih vojnika.³⁶ Za vrijeme rata, do izgradnje monumentalnijeg spomenika nije došlo, već je deset godina od završetka rata socijalni odsjek zagrebačkog Gradskog poglavarstva pokrenuo inicijativu oko podizanja zajedničke grobnice na Mirogoju, te ekshumacije i prenošenja posmrtnih ostataka vojnika u jednu grobnicu. Međutim, zbog tromosti gradskog i državnog aparata, izgradnja kosturnice započela je 1932., kada je izabrano mjesto i raspisan natječaj za gradnju, na kojem je pobijedio manje poznati zagrebački arhitekt Ante Grgić. Donji dio grobnice, odnosno kosturnica, dovršena je 1939. Zbog manjka financijski sredstava u gradskom proračunu se do 1938. nije razmišljalo o uređenju gornjeg dijela grobnice, odnosno postavljanju spomenika. Novim raspisom natječaja za podizanje spomenika 1938., zbog brojnih financijskih i sudskih nedoumica, izabran je spomenik *Pieta* kiparskog tandema Vanje Radauša i Joze Turkalja koji je konačno postavljen u ožujku 1940., kada je grobnica svečano predstavljena javnosti.³⁷

Vrlo je teško govoriti o komemoraciji i kulturi sjećanja na stradale u Prvom svjetskom ratu u ovom razdoblju, jer je tema još uvijek neistražena te prateći nekoliko fragmentarnih izvora ovdje ćemo pokušati analizirati obrise komemorativnih praksi koje su se njegovale na stradale u Prvom svjetskom ratu u međuratnom razdoblju. Budući da je novostvorena Kraljevina SHS/Jugoslavija u svojem sastavu uključivala i pobjednike i poražene, obilježavanja ratnih stradanja bilo je svedeno na najmanju moguću mjeru, jer obilježavanje pojedinih bitaka za neke su bili dani pobjede, za neke dani, poraza, stradanja i velikih žrtava. Do 1930. težište komemorativnih aktivnosti u tadašnjoj Jugoslaviji bilo je locirano isključivo u srpskim zemljama.³⁸

Kada govorimo o državnim komemorativnim praksama na sjećanje palih u Prvom svjetskom ratu ono je bilo propisano na Vidovdan 28. lipnja. Ova odredba bila je određena otpisom Ministarstva vera od 30. srpnja 1919., kada je odlučeno

35 Vijoleta Herman Kaurić, „Za naše junake...Rad dobrotvornih humanitarnih društava u gradu Zagrebu 1914.-1918“, neobjavljena doktorska disertacija, (FF u Zagrebu, 2007): 194-195.; „Grad u počast palih junaka.“, *Narodne novine*, sv. 80/1914., br. 289, 29. 10. 1914.; „Grad u počast palih junaka.“, *Jutarnji list*, sv. 3/1914., br. 872, 30. 10. 1914.

36 „Na grobovima palih junaka u Zagrebu“, *Ilustrovani list*, br.45., 6. studenog 1915., 1060.

37 Boris Kukić, „Grobница palih ratnika na Mirogoju“, *Odjeci s bojišnice – Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, Katalog izložbe (Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2015): 123-125.

38 Pol Njumen, *Jugoslavija u senci rata*, 172.

da stalne „državne i narodne svetkovine“ u čitavom kraljevstvu budu 28. lipnja – na Vidovdan, dan kada se na svečan način slavi „spomen izginulim borcima za vjeru i otačbinu“. ³⁹ Ovo je potvrdio i Ustav iz 1921. koji je Vidovdanu pridao element dana državnosti, te je određeno da se na taj dan komemoriraju svi oni koji su pali za domovinu / „otadžbinu“ u svim crkvama u državi. Između dva rata na taj dan organiziraju se vojne parade, sokolski sletovi (Ljubljana, Zagreb, Beograd), aeromitinzi, konjičke trke (Beograd, Niš), bakljade itd. ⁴⁰ Vidovdan kao „dan pomena palima u ratu“, potvrđen je i 1929. kada je kralj Aleksandar potpisao *Zakon o praznicima*. U Zakonu piše da se prema §. 5. na Vidovdan u „bogomoljama“ obilježava „pomen junacima izginulim u minulim ratovima“. ⁴¹ Uz državne praznike službeni su bili ovisno o konfesiji i vjerski praznici. U Hrvatskoj je među inim vjerskim praznicima, jedan od neradnih vjerskih blagdana bio i Svi Sveti – Dan mrtvih, kada su hrvatski građani pohodili svoja groblja, pa tako i komemorirali stradale u Prvom svjetskom ratu. U Naputku svećenstvu o uzdržavanju i skrbi za ratničke grobove iz 1921. jedna od obaveza župnika oko skrbi za „ratničke grobove“ bio je „Otpjev ratničkih grobova“. O Vidovdanu i na Dušni Dan župnici su bili dužni izlaziti na groblja, u ime srodnika i u ime zahvale Domovine i Svete Matere Crkve na grobovima katoličkim ovršiti opjev prema liturgičkim propisima“. ⁴² Uz ove državne i vjerske praznike komemorativne prakse i sjećanje na stradale u Prvom svjetskom ratu održavale su se i 4. svibnja kada je bio „Dan ratne siročadi“ odnosno dan sjećanja na „palu braću“. ⁴³ Od 1927. u Zagrebu se na dan 11. studenoga (stupanje na snagu primirja na Zapadnom bojištu) u organizaciji Udruženja za Ligu naroda održavao, poseban memorijalni program „Dan Velike šutnje“ u spomen palima u Prvom svjetskom ratu koji je započinjao minutom šutnje u 11:00 sati. ⁴⁴

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, promjena režima rezultirala je izmjenama nacionalnog ceremonijalnog kalendara. Crkveni blagdani ostaju i dalje neradni dani, no na mjesto političkih praznika, uvode se novi: 10. travanj- Dan osnutka NDH, zatim 13. lipnja imendan Poglavnika Ante Pavelića, te 20. lipnja Dan narodnih žrtava, odnosno dan kada je 1928. izvršen atentat na predstavnike Hrvatske seljačke stranke. ⁴⁵ U prvo vrijeme po uspostavi NDH, kultura sjećanja na Prvi svjetski rat i

39 „Okružnice“, *Glasnik Biskupija Bosanske i Srijemske*, Djakovo, br.21., 15. studenog 1919., 1.

40 Mladena Prelić, „Državni praznici u Srbiji u istorijskoj i savremenoj perspektivi“, u *Dražave praznujejo, Državni praznici in skupnosti na območju bivše Jugoslavije*, ur. Božidar Jezernik, Ingord Slavec Gradišnik, (Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2017): 36-37. U međuratnom razdoblju vidovdanska proslava proširena je na neka značajna simbolička mjesta, kao što su Gazimestan- mjesto na kojem se odigrala Kosovska bitka, manastira Vrdnik u Srijemu u kome su se čuvala „mošti“ kneza Lazara i gdje se poslije parastosa palim junacima održavao veliki narodni sabor i Kosova polja u Dalmaciji.

41 „Zakon o praznicima“, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br.233, godina XI, 5. oktobra 1929., 1884-1885.

42 „Okružnica“, *Glasnik Biskupija Bosanske i Srijemske*, Djakovo, br.8., 30. travnja 1921., 1-2.

43 „Dan sjećanja na palu braću“, *Demokrat*, 11., 27. 04. 1919., 2-3.

44 Leo Rotter, „11.11. u 11 sati ‘Dan velike šutnje’“, *Liga naroda*, Zagreb, br. 4., 1. studenog, 1931., 7-8.

45 Nevena Alempijević Škrbić i Kristina Uzelac, „Mijene državnih kalendara u Hrvatskoj“, u *Dražave praznujejo, Državni praznici in skupnosti na območju bivše Jugoslavije*, ur. Božidar Jezernik, Ingord Slavec Gradišnik, (Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2017): 53.-72.

poginule u njemu zauzela je vidno mjesto u hrvatskom javnom prostoru. Hrvatski je režim počeo stvarati kult hrvatskog ratnika te je u tu svrhu posegnuo za baštinom Prvoga svjetskoga rata,⁴⁶ te se počelo i s komemoriranjem njegovih žrtava,⁴⁷ no kako je rat odmicao baština Prvoga svjetskoga rata počela je blijediti, a počeo se uzdizati kult hrvatskog ratnika, junaka i mučenika u Drugom svjetskom ratu te se s komemoriranjem palih ratnika prestalo tijekom 1942. Nekoliko je spomenika stradalima u Prvom svjetskom ratu podignuto za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske.⁴⁸ Dva spomenika su na gradskom groblju Nova Gradiška (1942.) i na otoku Hvar u Zatrašišću (1941.) preživjela 1945., dok je treći iz Drnja (1942.) smatran ustaškim pa su ga partizani srušili 1945.⁴⁹ Ne zna se, tko je stajao iza podizanja spomenika na Hvaru i Drnju, dok je prema napisu na spomeniku poznato da je spomenik na groblju u Novoj Gradiški podiglo Društvo odlikovanih ratnika Hrvata iz 1914.-1918., osnovano po uspostavi NDH.

Drugi svjetski rat

Nakon završetka Drugog svjetskog rata, tadašnje komunističke institucije počele su njegovati posve drugu kulturu sjećanja na ratove, kulturu sjećanja na Narodnooslobodilačku borbu koja se ogledala u izgradnji brojnih NOB spomenika, dok je sjećanje na pale borce iz Prvog svjetskog rata zaboravljeno. Spomenici nakon završetka Drugog svjetskog rata podizani su palim borcima, žrtvama fašističkog terora, kao spomen ustanku (npr. spomenik ustanku naroda Korduna i Banije na Petrovoj Gori protiv tadašnjeg ustaškog režima NDH), narodnim herojima, istaknutim pripadnicima NOP-a. Nije bilo mjesta u tadašnjoj Jugoslaviji, ni u Hrvatskoj gdje nije podignut spomenik „palim borcima“ NOVJ ili poginulim u NOB-u. Procjenjuje se da je između 1945. i 1990. u Hrvatskoj podignuto oko 6000 spomenika, bistâ, skulptura i spomen ploča posvećenih događajima i osobama vezanima za Narodnooslobodilački pokret Hrvatske.⁵⁰ Spomenici, spomen ploče i poprsja po-

46 „Hrvati kao vojskovođe i ratnici tokom vjekova“, *Hrvatski narod*, 13. 6. 1941., 6-7.; Stjepan pl. Delić-Dubički, „Tri slavne bitke 25. domobranske pješačke pukovnije-bitka pod Zakincem i na Gaju 1914. god.“, *Hrvatski domobran* (Zagreb), 7. 2. 1942., 9. Uspostavom NDH uvodi se 29. srpanj kao spomen dan na hrvatske domobrane pale u Prvom svjetskom ratu. Ovaj dan odnosio se na krvavu bitku austro-ugarskih postrojbi s Rusima kod Snyatina nedaleko Uscie nad Prutom, koja je vođena krajem srpnja 1917. i u kojoj je sudjelovala 25. zagrebačka domobranska pješačka pukovnja. Spomen dan je preuzet od Društva pričuvnih časnika 25. domobranske pješačke pukovnije (osnovani 1923.) za koje je navedeni dan bio privatni spomen dan društva kojeg su obilježavali časnici koji su sudjelovali u toj bitci.

47 „Na grobovima palih u svjetskom ratu“, *Hrvatski narod*, 3. 11. 1941., 8.; „Svi Sveti – Dan mrtvih“, *Hrvatski narod*, 1. 11. 1941., 9.

48 Dobrovšak, „Mjesta sjećanja na Prvi svjetski rat u Hrvatskoj-ratni spomenici“, 413-414. Jedan je spomenik na gradskom groblju u Novoj Gradišci (1942.), drugi je spomenik na gradskom groblju u Zatrašišću na otoku Hvaru (1941.) i treći je spomenik koji je otkriven u listopadu 1942. na središnjem seoskom trgu u Drnju.

49 Medvarić-Bračko, Kolar-Dimitrijević, „Tragom poginulih vojnika koprivničke i đurđevačke Podravine u Prvom svjetskom ratu“, 50.

50 Šimunković, Delač, *Sjećanje je borba, Spomen obilježja Narodnooslobodilačke borbe*, 10-11.

dizani su u središtu mjesta, parkovima, grobljima, na mjestima stradanja i mjestima sukoba. Po obliku spomen obilježja su spomenici (trodimenzionalna obilježja koja se mogu promatrati sa svih strana poput kosturnica, grobnica, skulptura i sl.), spomen-ploča (spomen reljefi i spomen-ploče koje se nalaze na stambenim i drugim objektima) i poprsja.⁵¹ Na nekima spomen obilježjima su skulpture boraca koje su izradili tadašnji ugledni kipari kao što su Dušan Džamonja, Antun Augustinčić, Vanja Radauš, Bogdan Bogdanović i dr.⁵² Uglavnom, ploče na spomenicima sadrže popise imena stradalih boraca,⁵³ te se vrlo često navode i imena žrtava / „žrtava fašističkog terora“.⁵⁴ Na spomenicima se mogu naći razni natpisi kao što su „slava svim borcima narodno-oslobodilačkog rata koji su dali svoje živote za slobodu“; „uspomena palim borcima u NOB-u od 1941.-1945.“; „u čast i spomen palih boraca“, „za vječni spomen borcima narodno-oslobodilačke borbe i žrtvama fašističkog terora poginulima 1941.-1945.“; „borci pali u NOR-u 1941.-1945 za slobodu naroda“ i dr. Često je na spomenicima uklesana i crvena zvijezda. Spomenike su podizali mještani, Udruženje ili savez boraca, kotarski odbor saveza boraca povodom raznih godišnjica (npr. 20. godišnjica ustanka naroda Jugoslavije i dr...) ili kao zahvala na dane živote za slobodu.

Mrtvi partizani odnosno „pali borci“ bili su na samom vrhu jugoslavenske hijerarhije sjećanja, naravno rame uz rame s preživjelim partizanima kako navodi H. Karge u svojem radu. Bez obzira da li poginuo ili preživio, partizanu je kroz najrazličitije simboličke, ritualne, narativne i socijal-političke prakse davano poštovanje kao heroju najvišeg ranga.⁵⁵ Zbog toga je najviše spomen obilježja (spomen-tabli, spomenika, grobova, groblja, muzeja i dr.) podignuto pedesetih godina 20. stoljeća u Jugoslaviji.⁵⁶ Kako povjesničarka umjetnost S. Horvatinčić navodi „Praksa podizanja spomenika u socijalističkoj Jugoslaviji reflektira dvije centralne preokupacije poslijeratnog jugoslavenskog društva. Osnovnu motivaciju za podizanje spomenika – osobito u ranom poraću – pronalazimo u spontanoj i uvriježenoj individualnoj i/ili kolektivnoj potrebi obilježavanja i komemoriranja masovnog stradanja stanovništva u Drugom svjetskom ratu. S druge strane, uspostavljanjem centraliziranog državnog aparata, koje je u socijalističkoj Jugoslaviji u razdoblju od 1945. do 1950. bilo pod direktnim utjecajem sovjetskog modela, javlja se i potreba za uspostavljanja službene politike sjećanja kroz institucionalizaciju komemorativnih i slavljeničkih rituala povezanih s antifašističkom borbom.“ Za njezinu provedbu od

51 Ibid., 12.

52 Vidi više u: Jakir, „Spomenici su prošlost i budućnost“, 153-156.

53 Karge, *Sjećanje u kamenu-okamenjeno sećanje?*, 36. Pali borci su bili podijeljeni na „borci sa puškom u ruci“ i „borci na frontu“. Među „pale borce“ u pravilu su se ubrajali samo pripadnici jedinica narodno-oslobodilačke vojske.

54 Ibid., 36. Žrtve fašističkog terora su svi oni koji su između 6. travnja 1941. i 10. svibnja 1945. u Jugoslaviji ili izvan nje, poginuli od ruke okupacionih snaga ili takozvanih domaćih izdajnika. Tu su uračunati i oni koji su umrli od gladi ili bombardiranja, stari i djeca, kao i žrtve koncentracijskih logora i logora ratnih zatvorenika.

55 Ibid., 36.

56 Ibid., 46.

1947. bila je zadužena krovna veteranska udruga boraca – Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata, čime komemorativni rituali u izgradnji spomenika postaju dijelom službene jugoslavenske politike sjećanja.⁵⁷ Od lokalnih i saveznih odbora Saveza boraca redovito se zahtijevalo da se obilježavaju datumi vezani za ratne događaje.⁵⁸ Tijekom razdoblja socijalizma četiri praznika imala su status državnih: Nova Godina (1.I.), Praznik rada (1.V.), Dan boraca (4.VII.) i Dan Republike (29.XI.). Pored državnih praznika, na republičkom nivou obilježavani su dani ustanka svakog pojedinog naroda, a u Hrvatskoj je to bio (27.VII.). Velik broj praznika koji su se obilježavali raznim ritualima odnosio se na Jugoslavensku narodnu Armiju (22.XII.) ili posebno za svaki rod vojske.⁵⁹ Jugoslavenski režim je nadzirao sve komemoracije i druge političke rituale. Uz praktično obilježavanje sjećanja na rat kroz marševe, posjete siročadi i uređivanje grobova palih boraca,⁶⁰ podizali su se i spomenici, spomen -područja, spomen-ploče te su svi simbolički oblici povijesnog sjećanja, kao što su komemoracije ili službeni praznici, bili posvećeni sjećanju na rat.⁶¹ Spomenici su se podizali na mjestima koja su značajna za NOB prema političkim i vojnim kriterijima. Do početka šezdesetih godina u Hrvatskoj je već bilo oko 1800 spomen-ploča koje su bile posvećene sjećanju na pale borce i žrtve fašističkog terora.⁶² Spomenici palim borcima, najčešće su se podizali na obljetnice „ustanka“ (27. VII) ili na državni praznik Dan boraca (4. VII) ili na praznike vezane uz JNA. Komemorativne prakse u odavanju počasti na poginule u Drugom svjetskom ratu sastojale su se u polaganju vijenaca na memorijale koji su im bili posvećeni, uz prigodne govore i program.⁶³

Nekoliko je memorijalnih kompleksa koji su posvećeni antifašističkoj borbi i borcima na teritoriju RH. To su: memorijalni kompleks „Batinska bitka“, sa spomenikom „Pobjeda“ Crvenoj armiji koji je podignutim na zajedničkoj grobnici s posmrtnim ostacima 1.297 boraca Crvene armije (1947.); Memorijalni park „Petrova Gora“ na Petrovoj Gori, posvećen ilegalnom djelovanju osoblja partizanske bolnice na slobodnom teritoriju i palim borcima NOVJ-a i žrtvama fašizma (1963.-1982.); Spomenik „Revoluciji“ u Podgariću, Moslavina (1967.); Spomen- park Brezovica nastao na mjestu osnutka Sisačkog partizanskog odreda 22. lipnja 1941. (1981). Uz Sutjesku i Sremski front jedno od većih mjesta stradanja na koje se posebno gledalo kao mjesto za komemorativne prakse i podizanje monumentalnijeg spomenika, bio

57 Sanja Horvatinić, „Spomenici posvećeni radi u radničkom pokretu u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Etnološka tribina*, 37, vol., 44, (2014): 153-168., 157.; Karge, *Sjećanje u kamenu-okamenjeno sećanje?*, 29 -46.

58 Karge, *Sjećanje u kamenu-okamenjeno sećanje?*, 46.

59 Prelić, „Državni praznici u Srbiji u istorijskoj i savremenoj perspektivi“, 38-39.

60 Karge, *Sjećanje u kamenu-okamenjeno sećanje?*, 46.

61 Pavlaković, „Komemorativna kultura Bleiburga, 1990.-2009.“, 172. Prema Wolfgangu Höpckenu, „War, Memory and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia“, *East European Politics and Society*, vol.13., br.1., (1999): 190-227.

62 Karge, *Sjećanje u kamenu-okamenjeno sećanje?*, 47, 69. Na Četvrtom kongresu Saveza boraca Jugoslavije 1961. rečeno je da je već 14.000 spomenika vezanih za rat i revoluciju postavljeno u Jugoslaviji.

63 Prelić, „Državni praznici u Srbiji u istorijskoj i savremenoj perspektivi“, 40.

je i Jasenovački logor, no za razliku od Sutjeske i Sremskog fronta, gdje je riječ bila o grobovima vojnika, Jasenovac se razlikovao po tome što je bio mjesto smrti odnosno mjesto grobova žrtava masovnog fašističkog terora.⁶⁴ Nakon stvaranja Republike Hrvatske, u Ustavu iz 1990. i u ponovljenom revidiranom Ustavu iz 2001. državni kontinuitet novouspostavljene samostalne Republike Hrvatske izvodio se iz partizanske pobjede i odluka ZAVNOH-a te su se isticali rezultati partizanske borbe, no istovremeno počelo se govoriti o Bleiburgu, tj. o Križnom putu i o drugim mjestima i simbolima ratnih zločina partizanskih snaga. U vrijeme hrvatskog obrambenog rata došlo je do redefiniranja i novog nacionalističkog tumačenja partizanskog pokreta, prema kojem su partizani koji su činili zločine poistovječeni s pobunjenim Srbima, tj. agresorom na Hrvatsku 1991. Na tom tragu su i partizanski spomenici postali sumnjivi i neprijateljski, te su klasificirani kao spomenici velikosrpskom neprijatelju koji je napao i rušio Hrvatsku. Tada dolazi do svakodnevnog pojave rušenja ili oštećivanja partizanskih spomenika.⁶⁵

U Hrvatskoj nema točne evidencije, koliko je ovih spomenika do danas oštećeno, uništeno ili uklonjeno, ali prema podacima koji se iznose u raznim tekstovima veliki dio ovih spomenika, njih oko 3.000 stradalo je tijekom rata 1990-ih ili nakon njega od strane postrojbi hrvatske vojske, lokalnih huligana, lokalne vlasti, ali i srpskih pobunjeničkih paramilitarnih jedinica. Bilo je i slučajeva kada je spomenike na sigurno sklonila rodbina ili prijatelji poginulih partizana ili žrtava fašističkog terora. U pravilu, ako se radilo o civilnim žrtvama fašističkog terora i ukoliko je spomenik bio podignut u mjestu iz kojih one potječu, spomenik nije bio srušen, nego se s njega uklanjala crvena zvijezda petokraka.⁶⁶ Nakon hrvatske pobjede u ratu protiv velikosrpske agresije 1995. uništavanje spomenika uglavnom je prestalo, te je kako navodi T. Cipek završetak rata, u osnovi prekinuo pokušaje brisanja sjećanja na partizansku pobjedu 1945., pa su hrvatske vlasti daljnje pojedinačne pokušaje rušenja antifašističkih spomenika, oštro osudile kao terorizam.⁶⁷ U pozadini toga u nekim mjestima dolazi do obnove partizanskih spomenika. Do 2012. oko 400 antifašističkih obilježja manje umjetničke vrijednosti te nekoliko značajnih spomenika (spomenik stradalim logorašima u Jadovnom, „Poziv na ustanak“ u Bjelovaru, spomenik Ustanku naroda Hrvatske u Srbu) je obnovljeno.

64 Karge, *Sjećanje u kamenu-okamenjeno sećanje?*, 118-128.

65 Cipek, „Sjećanje na 1945: Čuvanje i brisanje“, 160.-161.

66 Spomenici NOB-a 'neželjena baština' Hrvatske <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/spomenici-nob-a-nezeljena-bastina-hrvatske-20140330> (posjet 16.11.2021); Cipek, „Sjećanje na 1945: Čuvanje i brisanje“, 161.; Šimunković, Delač, *Sjećanje je borba, Spomen obilježja Narodnooslobodilačke borbe*, 10.-14. Postoje podaci za grad Zagreb gdje je evidentirano 310 od ukupno 937 obilježja NOB-a koji su postojali, pa bi prema tome bilo uklonjeno dvije trećine

67 Cipek, „Sjećanje na 1945: Čuvanje i brisanje“, 62.

Domovinski rat

Spomenici stradalim braniteljima Domovinskog rata podizani su već tijekom rata, jer su članovi obitelji i suborci označavali mjesta pogibije. Ne zna se točno koliko je postavljeno ili podignuto spomen obilježja Domovinskog rata te se spomen obilježja još uvijek postavljaju, međutim može se reći da u većini mjesta u Hrvatskoj postoji neko od obilježja. To su spomenici koji nose nazive: spomenik na poginule i umrle branitelje; spomenik dragovoljcima Domovinskog rata, spomenik palim braniteljima iz Domovinskog rata, spomenik hrvatskim braniteljima, spomenik hrvatskim vojnim invalidima, spomen obilježje žrtvama stradalim u Domovinskom ratu; spomenik palim hrvatskim zrakoplovcima i dr. Kao i u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata na spomenicima podignutim palim braniteljima, mogu se naći i posveta žrtvama Domovinskog rata. Oblikom su različitih formi, od spomenika do ploča, te su postavljeni na različitim mjestima, u središtu mjesta, na mjesnim grobljima, mjestima bitaka i mjestima stradanja, unutar ili na zgradi poglavarstva, na privatnim ili državnim vojnim zgradama i drugdje. Podignuti su kao sjećanje na sve stradale branitelje mještane, potom pojedince branitelje, neki od njih podignuti su stradalim braniteljima pripadnicima pojedinih postrojbi. Mali dio njih, podignutih do 2000., izabran je na natječajima koji su raspisivani u suradnji s Hrvatskim društvom likovnih umjetnika i/ili Udrugom hrvatskih arhitekata. Brojni spomenici su rezultat spontanih akcija, želje da se određeno mjesto prisvoji, a osobe ne zaborave. U podizanje ili postavljenje nekog od spomen obilježja iz Domovinskog rata bili su uključivani članovi obitelji poginulih branitelja, udovice, majke, svećenici iz lokalnih župa, političke stranke, preživjeli branitelji, civilne i vojne vlasti, vojne i civilne udruge, veteranske/braniteljske udruge Domovinskog rata.⁶⁸ Kao što smo na početku ovog pregleda napomenuli, teško je izdvojiti nekoliko pojedinačnih spomenika iz Domovinskog rata, jer ih je nekoliko stotina, ako ne i tisuća, pa ćemo iz toga razloga ovdje od spomen obilježja Domovinskom ratu izdvojiti, spomen obilježja u Vukovaru, koji sam za sebe zbog stradanja kojima je bio izložen 1991. predstavlja neku vrstu spomen-obilježja, a uz to je 2020. odlukom Vlade postao „mjesto posebnog domovinskog pijeteta“.⁶⁹ U samom Vukovaru mogu se naći primjeri svih mjesta sjećanja na ratna događanja i stradale branitelje, od memorijalnog vojnog groblja, spomenika, križeva, bista istaknutih branitelja, spomenika braniteljima i civilima, spomen doma, muzeja. Već u prvoj godini nakon okončanja mirne reintegracije počela je gradnja prvog spomen-obilježja u gradu, a gradnja različitih memorijalnih objekata nastavljena je kontinuirano sve do danas. U gradskom središtu podignut je veći broj spomenika, a njihovo postavljanje odvijalo se pomalo stihijski. U travnju 1998. podignut je križ na ušću Vuke u Dunav i posvećen je svim osobama poginulim

68 Sandra Križić Roban, „Vrijeme spomenika. Skulpturalni, arhitektonski, urbanistički i drugi načini obilježavanja Domovinskog rata.“ *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 34 (2010): 225-240.

69 „Zakon o proglašenju Vukovara mjestom posebnog domovinskog pijeteta“, NN, 25/20; <https://www.zakon.hr/z/2503/Zakon-o-progla%C5%A1enju-Vukovara-mjestom-posebnog-domovinskog-pijeteta> (prosjet 19.11.2021.)

u Domovinskom ratu. Spomen-obilježje na Ovčari otkriveno je u prosincu 1998. U to vrijeme započelo se i s uređenjem grobova žrtava iz Domovinskog rata na Novom groblju koje je zaključkom Vlade Republike Hrvatske od 16. studenog 2000. postalo memorijalno groblje. U travnju 1998. osnovan je Operativni stožer za ekshumacije, identifikacije i pokope žrtava iz masovne grobnice na Novom groblju u Vukovaru. Po okončanom procesu ekshumacija iz masovne grobnice na Novom groblju, pristupilo se uređenju groblja, a tijekom 1999. groblje je dobilo današnje obrise Aleje poginulih branitelja, Aleje civilnih žrtava, Aleje umrlih HRVI-a i Aleje članova obitelji poginulih hrvatskih branitelja. U sklopu uređenja groblja, na mjestu masovne grobnice postavljeno je 938 bijelih, mramornih križeva koji predstavljaju broj ekshumiranih žrtava. Na Memorijalnom je trgu u kolovozu 2000. svečano otkriveno brončano spomen-obilježje s vječnim plamenom. Godine 2000. je na tom istom groblju pokopano 540 žrtava Domovinskog rata (291 branitelj, a 249 civila). Nakon 2000., na većini mjesta u gradu gdje su se vodile borbe, gdje su poginuli branitelji ili gdje je bio logor postavljeno je neko od obilježja. Tako je u obližnjem Borovom Selu podignuto spomen-obilježje ubijenim hrvatskim policajcima (2002.), potom spomen-križ u gradskoj četvrti Lužac u spomen na stradale civile i branitelje iz toga dijela grada. Na Trpinjskoj cesti koja se još i naziva „Groblje tenkova“, 2002. otkrivena je bista zapovjednika obrane Borova naselja, Blage Zadre te je postavljeno spomen obilježje poginulim braniteljima Trpinjske ceste i Borova. Na Trpinjskoj cesti postavljen je tenk JNA kao podsjetnik na napade na grad, ali i brojne uništene tenkove tijekom bitke. Prigodom obilježavanja petnaeste godišnjice okupacije grada 2006. otvoren je i Spomen -dom Ovčara, koji je nastao preuređenjem dijela hangara na Ovčari u kojem je okupacijska vojska držala zatočenike i odatle ih vodila na mjesto smaknuća. Nakon Ovčare, 2011. na Trpinjskoj cesti, na mjestu bivše pošte otvoren je još jedan spomen dom hrvatskih branitelja. Najviše polemika u Vukovaru, izazvao je spomenik koji je otkriven 2012. u četvrti Mitnica, na Trgu žrtava Ovčare. Na spomeniku se nalaze imena ubijenih na Ovčari, a obitelji s Mitnice su smatrale da na spomeniku trebaju biti i imena poginulih iz te vukovarske četvrti. Protiv podizanja spomenika organizirani su i prosvjedi, da bi na kraju spomenik ipak bio otvoren u sklopu obilježavanja Dana grada Vukovara. Spomen ploče su postavljene na skladište Veleprometa i Borovo Commerca. Spomen obilježja postavljena su u Bogdanovcima, te na mjestu Kukuruznog puta. Kako je u Vukovaru iz godine u godinu bilo sve više mjesta sjećanja na Domovinski rat, Vlada je 2013. osnovala javnu ustanovu Memorijalni centar Domovinskog rata Vukovar koji je preuzeo brigu o upravljanju i održavanju ovih brojnih mjesta sjećanja.⁷⁰ Inicijative za podizanjem novih spomenika, kako braniteljima tako i žrtvama, te nestalima nastavlja se i dan danas. Zadnji veći projekt je svečano otvaranje memorijalnog područja 2020. „Vukovarski vodotoranj-simbol hrvatskog zajedništva“ u sklopu kojeg središnje mjesto zauzima obnovljeni Vodotoranj,

70 Literaturu o kulturi sjećanja i Vukovaru vidjeti u knjizi: Žanić, *Kulture sjećanja između emocija i institucija, Reprezentiranje Vukovarske bitke*, 174.-184.

simbol obrane grada u Domovinskom ratu.⁷¹ Vukovar je prema mjestima sjećanja na stradale branitelje te žrtve rata, jedinstveno mjesto jer nema u gradu prostora koje ne bi moglo postati „mjesto sjećanja“. Uz formiranje brojnih mjesta sjećanja na branitelje i stradale, žrtve i nestale u Vukovaru i okolici, oblikovale su se i razne komemorativne prakse, o čemu će biti riječi nešto kasnije.

Kada govorimo o komemorativnim praksama u novijoj suvremenoj Republici Hrvatskoj, one su kao i u prethodnim državama vezane su blagdane i spomendanane. Od osamostaljenja Republike Hrvatske bilo je nekoliko izmjena u prazničnom kalendaru⁷² te je trenutno na snazi *Zakon o blagdanima, spomendanima i neradnim danima u RH*, donesen 1. siječnja 2020. Prema njemu blagdani i neradni dani u Republici Hrvatskoj su Nova Godina (1.I.), Bogojavljenje ili Sveta tri kralja (6.I.), Uskrs i Uskrsni ponedjeljak, Tijelovo, Praznik rada (1. V.), Dan državnosti (30.V.), Dan antifašističke borbe (22. VI),⁷³ Dan pobjede i domovinske zahvalnosti i Dan hrvatskih branitelja (5.VIII.),⁷⁴ Velika Gospa (15. VIII.), Svi Sveti (1. XI), Dan sjećanja na žrtve Domovinskog rata i Dan sjećanja na žrtvu Vukovara i Škabrnje (18. XI.), Božić (25. XII) i Sveti Stjepan (26.XII.).⁷⁵ Najznačajnija dva dana vezana uz stradanje branitelja su Dan pobjede i domovinske zahvalnosti i Dan hrvatskih branitelja (5.VIII.) te Dan sjećanja na žrtve Domovinskog rata i Dan sjećanja na žrtvu Vukovara i Škabrnje (18. XI.). Tih dana se svi građani, Vlada Republike Hrvatske u suradnji s predsjednikom Republike Hrvatske, Hrvatskim saborom i jedinicama lokalne i područne (regionalne) samouprave prisjećaju stradalim braniteljima u Domovinskom ratu. To su dani kada se podižu spomenici stradalim braniteljima ili postavljaju spomen ploče, no istovremeno i dani kada se održavaju komemorativne prakse odlaska na groblja, polaganja vijenaca na te spomenike i održavanjem misa za sve stradale u crkvama širom države. Komemorativne prakse na 5. kolovoza imaju svoje rituale svake godine gotovo pa slične, politički vrh se okuplja na svečanoj proslavi u centru grada-Knina, nakon čega slijedi misa. Stižu organizirane grupe ljudi autobusima ili drugim prijevoznim sredstvima iz cijele zemlje i inozemstva te slijedi misna služba. Uz ovu službenu proslavu, vremenom je ovaj blagdan postao i mjesto pučkog slavlja, gdje se nedaleko Knina u mjestu Čavoglave godinama organizira velika pučka proslava na koju pristižu tisuće i tisuće ljudi čiji je središnji dio koncert popularnog pjevača Marka Perkovića Thompsona.⁷⁶ Obilježavanje Dana sjećanja na žrtve Domovinskog rata i Dan sjećanja na žrtvu Vukovara i Škabrnje 18. studenog, je dostojanstvenije iako je i oko obilježavanja toga dana bilo raznih razilaženja, te razlika u tumačenju bitke

71 <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/obnovljen-simbol-otpora-u-vukovaru-posjetitelji-na-vodotoranj-mogu-od-subote-20201030> (posjet 19.11.2021.)

72 Više o tome u Škrbić Alempijević, Uzelac, „Mijene državnih kalendara u Hrvatskoj“, 65-66.

73 Ibid., 63. Dan antifašističke borbe obilježava se od 2002. u spomen na formiranje Prvog sisačkog partizanskog odreda u šumi Brezovica pored Siska.

74 Ibid., 63. Ovaj dan posvećen je vojno-redarstvenoj akciji „Oluja“ i oslobodenju grada Knina 1995.

75 <https://www.zakon.hr/z/372/Zakon-o-blagdanima,-spomendanima-i-neradnim-danima-u-Republici-Hrvatskoj>

76 Škrbić Alempijević, Uzelac, „Mijene državnih kalendara u Hrvatskoj“, 63-68.

i poimanja žrtve. Kada govorimo o komemorativnim praksama ili ritualima koji su proizašli iz ratnih stradanja u Vukovaru, oni se mogu podijeliti na vjerske, političke / državne rituale te obilježavanja vezana uz Vukovarsku bitku.⁷⁷ Najveću pozornost po pitanju obilježavanja vezanih uz događaje iz Domovinskog rata ali i ključno mjesto u vukovarskoj kulturi sjećanja zauzima Dan sjećanja na žrtvu Vukovara. Do prvog većeg organiziranog okupljanja dolazi u studenom 1998. kada su položeni vijenci na Memorijalnom groblju žrtava Domovinskog rata na Ovčari, a slijedeće godine (1999.) formirana je kolona koja je propješačila put od Vukovarske bolnice do skladišta Veleprometa na Sajmištu, mjestu koje je pretvoreno u logor nakon što su JNA i srpske paravojne postrojbe zauzele grad. Od 2000. „kolona sjećanja“, dobiva prepoznatljiv oblik, s mimohodom od Bolnice do Memorijalnog groblja te je danas dio masovnijeg obilježavanja u koji se organizira cijeli program sjećanja koji se održava od 18. do 20. studenog.⁷⁸ Unatoč raznim podjelama, neslaganjima i razilaženjem između političkih, gradskih i vojnih struktura oko događaja u Vukovaru, Vukovar u Hrvatskoj zauzima posebno mjesto u kulturi sjećanja na događaje iz Domovinskog rata te posebno mjesto u kulturi sjećanja na stradale branitelje.

Iz pregleda blagdana u Hrvatskoj, vidljivo je da je RH zadržala i jedan praznik koji je vezan uz Drugi svjetski rat, a to je 22. lipanj- Dan antifašističke borbe, koji je zamijenjen s bivšim Danom ustanka. Na taj dan antifašističke organizacije posjećuju spomen-obilježja vezana uz događaje u Drugom svjetskom ratu te se prisjećaju stradalih boraca. Uz ove državne praznike, nekoliko je i spomendana na kojima se udruge, pojedinci i državna tijela prisjećaju stradalih u ratovima, a to su 9. V. Dan Europe i Dan pobjede nad fašizmom; subota ili nedjelja najbliža 15. svibnju kada je Dan spomena na hrvatske žrtve u borbi za slobodu i nezavisnost, 23. kolovoz – Europski dan sjećanja na žrtve totalitarnih i autoritarnih režima- nacizma, fašizma i komunizma, 30. kolovoz – Dan sjećanja na nestale osobe u Domovinskom ratu te su tu brojni dani vezani uz Hrvatsku vojsku i njezine postrojbe. Prvi svjetski rat nema svoj spomen dan izuzev što predstavnici raznih veleposlanstava (SAD-a, Kanade, Velike Britanije, Belgije, Mađarske i dr.) 11. studenog na Dan primirja odaju počast stradalima u Prvom svjetskom ratu na gradskom groblju Mirogoj kod centralnog spomenika polaganjem vijenaca.

Ovdje trebamo spomenuti još jedan spomenik i spomendan uz kojeg su vezane komemoracije na Bleiburgu. Na mjestu gdje su se snage NDH nakon povlačenja, konačno predale i gdje su ih Britanci izručili partizanima spomenik poslijeratnim žrtvama- kamen za žrtve pokolja u Bleiburgu, podignula je udruga Počasni bleiburški vod (PBV). PBV je krajem 1965. kupio zemljište na Loibacher Feldu za spomenik, međutim komemoracije se na bleiburškom polju održavaju od 1952. Te 1952. na dan Svih svetih trojica preživjelih položila su vijenac na grobove hrvatskih vojnika na groblju Unter-Loibach, dok su šestorica drugih bivših časnika NDH došla na

77 Više o tome vidjeti u Žanić, *Kulture sjećanja između emocija i institucija, Reprezentiranje Vukovarske bitke*, 184.-188.

78 Ibid., 184.-204.

Blajburško polje i tamo su od ostavljenog oružja hrvatske vojske načinili križ i prisegnuli da će svake godine u isto vrijeme dolaziti na ovo mjesto i sjećati se „hrvatske žrtve“.⁷⁹ Uz suglasnost austrijskih vlasti PBV je 1976. podignuo mramorni spomenik na groblju Unter-Loibach, a na samom polju spomenik je postavljen 1987. s natpisom „U čast i slavu poginulog hrvatskoj vojsci, svibnja 1945.“ na hrvatskom i na njemačkom. Spomenik je obnovljen i proširen u studenom 2007., a natpis je promijenjen u „spomen na nedužne žrtve bleiburške tragedije svibnja 1945.“⁸⁰ Ova komemoracija postala je simbol komunističkog ugnjetavanja i poslijeratnih masakra. U monopoliziranom jugoslavenskom sustavu kulturnog sjećanja i službene historiografije promišljeno se brisala i potiskivala sjećanja onih koji su bili na drugoj „krivoj“ strani kako navodi u svojem radu V. Pavlaković.⁸¹ U svim je jugoslavenskim republikama je od 1945. bilo strogo zabranjeno propitivanje događaja iz 1945. ili komemorirati žrtve partizanske odmazde, pa su sjećanje na to održavale iseljeničke zajednice, osobito hrvatske. Šutnju o ovoj temi, prekinuli su događaji u Jugoslaviji i u Hrvatskoj nakon 1989., te tada dolazi po prvi puta do komemoracija kolaboracionističkim snagama te se grade novi spomenici žrtvama partizana i poslijeratnog komunističkog režima.⁸² Izvorna komemoracija „bleiburškim žrtvama“ organizirana u komunističkom razdoblju održavala se na Majčin dan, simbolizirajući smrt tisuća mladih hrvatskih vojnika i osjećaja gubitka hrvatskih majki koje nisu nikad doznale što se dogodilo s njihovim sinovima, da bi od godine 1995. kada je Hrvatski sabor preuzeo organizaciju komemoracija, to bilo prebačeno na 15. svibnja koji je postao Danom spomena na hrvatske žrtve u borbi za slobodu i nezavisnost. U početku se komemoracija održavala prvu nedjelju, a od 2008. subotu najbližu 15. svibnja.⁸³ Uz komemoriranje kod bleiburškog spomenika u zadnjih nekoliko godina podižu se po Hrvatskoj i spomenici vojnicima Nezavisne Države Hrvatske.⁸⁴

I na kraju ovog odjeljka trebamo spomenuti da se u zadnje vrijeme pojavljuju spomenici podignuti stradalima u svima ratovima. Uz njih imamo i pojavu prenamjene nekih spomenika tako je u Krapinskim Toplicama, na spomeniku koji je podignut žrtvama fašizma (1973.) sredinom 1990-ih petokraka zvijezda zamijenjena grbom Hrvatske, a u tekstu U spomen žrtvama fašizma dodano je i Domovinskog rata. U zadnjih 20 godina, ponovno dolazi i do obnove kulture sjećanja na Prvi svjetski rat, a

79 Pavlaković, „Komemorativna kultura Bleiburga, 1990.-2009.“, 182.

80 Ibid., 167., 182. Više o izgradnji spomenika vidi u: Josip Jurčević, Bruna Esih, Bože Vukušić, *Čuvari bleiburške uspomene*, II. izdanje, (Zagreb: Klub hrvatskih povratnika iz iseljeničtva [etc.], 2005)

81 Pavlaković, „Komemorativna kultura Bleiburga, 1990.-2009.“, 172.

82 Ibid., 172.-175. Pored komemoriranja nedužnih civilnih žrtava ili likvidiranih domobranskih jedinica (tj. redovne vojske NDH) novo kulturno sjećanje konstruirano u postkomunističkoj Hrvatskoj prijetilo je „pranjem“ ustaškog pokreta od svih njegovih genocidnih politika, od njegove povezanosti s nacističkom Njemačkom i fašističkom Italijom te od njegove totalitarne prirode. Kako autor navodi na blajburškim su se komemoracijama od 1990. uz pokušaje političke mobilizacije, vidno nastojali zataškati zločini ustaškog režima pretvaranjem ustaša u žrtve.

83 Pavlaković, „Komemorativna kultura Bleiburga, 1990.-2009.“, 174.

84 U Našicama na mjesnom groblju, podignut je 1997. spomenik u obliku križa s popisom imena poginulih i nestalih i na kojem piše „spomenik braniteljima NDH i žrtvama komunizma“, Podignuli su ga društvo Hrvatski domobran i Društvo ratnih veterana.

najviše je do izražaja došlo u vremenu od 2014. do 2018. kada se obilježavala stogodišnjica Prvoga svjetskoga rata. Do obnove spomenika stradalima u Prvom svjetskom ratu i podizanja novih došlo je u zadnjih nekoliko godina. Spomenik u Čakovcu koji je uklonjen 1945. obnovljen je i 1994. vraćen ali na drugo mjesto. Obnovljeno je spomen obilježje na gradskom groblju Mirogoj (2014.). U nekim mjestima podignuti su jedinstveni spomenici svim žrtvama ratova kao što su u Prelogu, Presečnom kod Varaždina (2014.), Donja Voća kod Varaždina (2009) dok su u Karlovcu (2013.), Puli (2014.), Zagrebu (2015.) i Dugom Selu (2015.) postavljene nove spomen ploče poginulim vojnicima iz Prvog svjetskog rata.⁸⁵

Zaključak

Na kraju možemo zaključiti da u Hrvatskoj postoje mjesta sjećanja, kao što su spomenici „palim ratnicima“, „palim borcima“, „braniteljima“ te da se uz njih razvila kultura sjećanja. Činjenica je da se prema svim ratovima ne odnosimo isto. Prvi svjetski rat i spomenici stradalim „palim ratnicima“ polako ulaze u zaborav iako je značajan korak načinjen u vrijeme obilježavanja stogodišnjice Prvoga svjetskog rata te je u nekim mjestima došlo i do obnove spomen obilježja i izgradnje novih, međutim nakon 2018., Prvi svjetski rat ponovno postaje „zaboravljeni rat“. U suvremenoj Hrvatskoj razvila se žustra rasprava i oko kulture sjećanja na stradale „pale borce“ tijekom i nakon završetka Drugog svjetskog rata, odnosno polemika oko kulture sjećanja na pobjednike i poražene. Spomenici palim borcima se više ne ruše, neki se obnavljaju, međutim komemorativne prakse svedene su na najmanju moguću mjeru. Socijalistički dan ustanka u Hrvatskoj 27.VII. maknut je s komemorativnog kalendara, a na njegov mjesto stavljen je 22.VI. Dan antifašističke borbe koji je državni blagdan u RH. Polemike su žustre oko komemoriranja pojedinih spomendana, kao što su Europski dan sjećanja na žrtve totalitarnih i autoritativnih režima-nacizma, fašizma i komunizma i spomen dan koji komemorira bleiburška stradanja. Trenutno najizraženija kultura sjećanja je kultura sjećanja na Domovinski rat i stradanja u Vukovaru. Sam Vukovar je „mjesto sjećanja“ oko kojeg komemorativne prakse provode državne i vojne vlasti, braniteljske udruge, obitelji stradalih branitelja te hrvatski građani. Na kraju možemo reći da u Hrvatskoj postoji spomenička baština na sve ratove iz 20. stoljeća, no bez komemoriranja i sjećanja na „pale ratnike“ kultura sjećanja na ratne sukobe pada u zaborav.

85 Dobrovšak, „Mjesta sjećanja na Prvi svjetski rat u Hrvatskoj-ratni spomenici“, 414-415.

Izvori:

- „Spomen kosturnica na Gučevu i sve u njoj“ <https://www.srbijapodlupom.com/spomen-kosturnica-na-gucevu/> (posjet 15.11.2021).
- „Zakon o proglašenju Vukovara mjestom posebnog domovinskog pijeteta“, NN, 25/20; <https://www.zakon.hr/z/2503/Zakon-o-progla%C5%A1enju-Vukovara-mjestom-posebnog-domovinskog-pijeteta> (posjet 19.11.2021.)
- <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/obnovljen-simbol-otpora-u-vukovaru-posjetite-lji-na-vodotoranj-mogu-od-subote-20201030> (posjet 19.11.2021.)
- <https://www.zakon.hr/z/372/Zakon-o-blagdanima,-spomendanima-i-neradanim-danima-u-Republici-Hrvatskoj>
- „Grad u počast palih junaka.“, *Narodne novine*, sv. 80/1914., br. 289, 29. 10. 1914.
- „Grad u počast palih junaka.“, *Jutarnji list*, sv. 3/1914., br. 872, 30. 10. 1914.
- „Na grobovima palih junaka u Zagrebu“, *Ilustrovani list*, br.45., 6. studenog 1915., 1060.
- „Okružnice“, *Glasnik Biskupija Bosanske i Srijemske*, Djakovo, br.21., 15. studenog 1919., 1.
- „Zakon o praznicima“, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br.233, godina XI, 5. oktobra 1929., 1884.-1885.
- „Okružnica“, *Glasnik Biskupija Bosanske i Srijemske*, Djakovo, br.8., 30. IV. 1921.
- „Dan sjećanja na palu braću“, *Demokrat*, 11., 27. 04. 1919.
- Rotter Leo. „11.11. u 11 sati ‘Dan velike šutnje’“, *Liga naroda*, Zagreb, br.4., 1. studenog, 1931.
- „Hrvati kao vojskovođe i ratnici tokom vjekova“, *Hrvatski narod*, 13. 6. 1941.
- Delić-Dubički Stjepan pl., „Tri slavne bitke 25. domobranske pješačke pukovnije-bitka pod Zakincem i na Gaju 1914. god.“, *Hrvatski domobran*, 7. 2. 1942.
- „Na grobovima palih u svjetskom ratu“, *Hrvatski narod*, 3. 11. 1941.
- „Svi Sveti – Dan mrtvih“, *Hrvatski narod*, 1. 11. 1941.

Literatura:

- 60 godina od završetka Drugoga svjetskoga rata-kako se sjećati 1945.*, Zbornik radova, Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2006.
- Albvaš (Halbwachs), Moris. „Kolektivno i istorijsko sećanje“. U *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, pr. Michal Sládeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović, 29-59., Beograd: Zavod za udžbenike, 2015.
- Ashplant, G. Timothy, Dawson, Graham, Roper, Michael. *The politics of Memory, Commemorating War*. London: Routledge, 2000.
- Asman, Aladia. „Sećanje, individualno i kolektivno“. U *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, pr. Michal Sládeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović, 71-86. Beograd: Zavod za udžbenike, 2015.
- Asman, Alaida. *Duga senka prošlosti, kultura sjećanja i politika povesti*. Beograd, Zemun: Biblioteka XX vek, Krug, 2011.
- Asman, Alaida. *Oblici zaborava*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2018.
- Asman, Jan. „Kolektivno sećanje i kulturni identitet“. U *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, priredili Michal Sládeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović, 61.-70. Beograd: Zavod za udžbenike, 2015.
- Assman, Jan. *Kulturno pamćenje*. Zenica: Biblioteka TEKST, knjiga 4., 2005.

- Assmann, Aleida. „Memory, Individual and Collective“. U *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, eds. Robert E. Goodin i Charles Tilly, 210-224. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Assmann, Jan and Czaplicka, John. „Collective Memory and Cultural Identity“. *New German Critique*, No.65 (1995): 125-133.
- Bajić, Miloš, ur. *Spomenici revoluciji: Jugoslavija*. Beograd, Sarajevo: SUBNOR Jugoslavije, Svjetlost, 1968.
- Bergholz, Max. „Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: spomenici i grobovi NOR-a 1947.-1965. godine“. U *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata: kako se sjećati 1945. godine, Zbornik radova*, ur. Husnija Kamberović, 75-100. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2006.
- Cipek, Tihomir. „Sjećanje na 1945: Čuvanje i brisanje“. U *Kultura sjećanja: 1945.: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Sulejman Bosto i Tihomir Cipek, 155-165. Zagreb: Disput, 2009.
- Connerton, Paul. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Connerton, Paul. *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Antibarbarus, 2004.
- Čusto, Amra. *Uloga spomenika u Sarajevu u izgradnji kolektivnog sjećanja na period 1941.-1945. i 1992.-1995.,- komparativna analiza*. Sarajevo: Institut za historiju – Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, 2013.
- Dobrovšak, Ljiljana. „Mjesta sjećanja na Prvi svjetski rat u Hrvatskoj-ratni spomenici“, *Zbornik radova, Konac Velikog rata*, ur. Hrvoje Gržina, Mario Stipančević, 399-426. Zagreb: HDA, 2020.
- Dobrovšak, Ljiljana. „Spomenici Židovima stradalim u Prvom svjetskom ratu na području sjeverne Hrvatske u kontekstu njihova međuratnog položaja“. *Historijski zbornik*, God. LXX, br. 2 (2017): 439-461.
- Dobrovšak, Ljiljana. „Spomenik stradalim Židovima u Prvom svjetskom ratu u Koprivnici“. *Podravski zbornik*, br. 43, (2017): 53.-66.
- Gillis, R. John. *Commemorations The Politics of National Identity*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994.
- Halbwachs, Maurice. *On collective memory*. Chicago: The University of Chicago Press, 1992.
- Höpken, Wolfgang. „War, Memory and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia“. *East European Politics and Society*, vol.13., br.1, (1999): 190-227.
- Horvatinčić, Sanja. „Spomenici posvećeni radi u radničkom pokretu u socijalističkoj Jugoslaviji“. *Etnološka tribina*, 37, vol. 44, (2014): 153-168.
- Hrženjak, Juraj, ur. *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000*. Zagreb: Savez antifašističkih boraca Hrvatske, 2002.
- Ignjatović, Aleksandar. „From Constructed Memory to Imagined National Tradition: The Tomb of the Unknown Yugoslav Soldier (1934-38)“. *The Slavonic and East European Review*, vol. 88, No.4, (October 2010): 624-651.
- Ignjatović, Aleksandar. „Od istorijskog sećanja do zamišljanja nacionalne tradicije: Spomenik Neznamom junaku na Avali“. *Istorija i sećanje, Studije istorijske svesti*, ur. Olga Manojlović Pintar, 229-252. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006.
- Jakir, Aleksandar. „Spomenici su prošlost i budućnost“. Politički i administrativni mehanizmi financiranja spomenika za vrijeme socijalističke Jugoslavije, *ČSP*, br.1, (2019): 151-182.
- Janković, Branimir. „Teorijsko-istraživački pristupi/ Historija sjećanja i pamćenja“. *Historijski zbornik*, god. LXIII, br.1, (2010): 269-311.

- Jezernik, Božidar. *Mesto brez spomina*. Ljubljana: Modrijan založba, d.o.o., 2014.
- Jugoslavija, spomenici revoluciji*. Beograd-Sarajevo: SUBNOR Jugoslavije, 1968.
- Juranović-Tonejc, Martina, Radatović Cvitanović, Katarina. „Prolegomena o kategorizaciji spomenika kulture“. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 37 (2013) 38(2014): 39-48.
- Jurčević, Josip, Esih, Bruna, Vukušić, Bože. *Čuvari bleiburške uspomene*. II. izdanje (Zagreb: Klub hrvatskih povratnika iz iseljeništva [etc.], 2005.
- Karge, Hajke. *Sjećanje u kamenu-okamenjeno sećanje?* Beograd: Biblioteka XX vek, 2016.
- Kaurić, Vijoleta Herman. „*Za naše junake... Rad dobrotvornih humanitarnih društava u gradu Zagrebu 1914.-1918.*“, neobjavljena doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2007.
- Kolektivno sećanje i politike pamćenja*. Priredili Michal Sladaček, Jelena Vasiljević. Beograd: Zavod za udžbenike, 2015.
- Križić Roban, Sandra. „Vrijeme spomenika. Skulpturalni, arhitektonski, urbanistički i drugi načini obilježavanja Domovinskog rata.“ *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 34 (2010): 225-240
- Kukić, Boris. „Grobница palih ratnika na Mirogoju“. U *Odjeci s bojišnice – Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, 123-125. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2015.
- Kultura pamćenja i historija*. Priredile Maja Brkljačić i Sandra Prlenda. Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga, 2006.
- Kultura sjećanja, 1918. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević. Zagreb: Disput, 2007.
- Kultura sjećanja. 1941., povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. ur. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević. Zagreb: Disput, 2008.
- Kultura sjećanja: 1945.: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. ur. Sulejman Bosto i Tihomir Cipek. Zagreb: Disput, 2009.
- Kultura sjećanja: 1991., povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Disput, 2011.
- Kulturna baština i politike sjećanja / The Politics of Heritage and Memory*, Radovi s konferencije 9.-10. listopada 2013., Zadar, ur. Petra Jurina, Zagreb, 2014.
- Kuljić, Todor. *Kultura sjećanja, teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja, 2006.
- Malcolm, Norman. *Knowledge and Certainty, Essay and Lectures*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1963.
- Manojlović Pintar, Olga. „Uprostoravanje ideologije: Spomenici Drugog svjetskog rata i kreiranje kolektivnog identiteta“, *Dijalog povjesničaralistoričara*, 10/1, ur. Igor Graovac, 287-307. Zagreb: Friedrich Neumann Stiftung, 2008.
- Manojlović Pintar, Olga. *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918.-1989*. Beograd: Čigoja i Udruženje za društvenu istoriju, 2014.
- Medvarić-Bračko, Ružica, Kolar-Dimitrijević, Mira. „Tragom poginulih vojnika koprivničke i đurđevačke Podravine u Prvom svjetskom ratu“, *Podravski zbornik*, 41 (2015): 41-62.
- Nora, Pierre. „From Lieux de mémoire to Realms of Memory“. *Realms of Memory: Rethinking the French past*, Vol. 1. New York: Columbia University Press, 1996.
- Nora, Pierre. „Između pamćenja i Historije. Problematika mjesta“. U *Kultura pamćenja i Historija*. Priredile Maja Brkljačić, Sandra Prlenda, 21-43. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006.

- Nora, Pierre. *Realms of Memory: Rethinking the French past*, Vol. 1., Conflicts and divisions; volume II., Traditions; vol. III. Symbols. New York: Columbia University Press, 1998.
- Njumen, Džon Pol. *Jugoslavija u senci rata, Ratni veterani i stvaranje nove države, 1903.-1945.* Beograd: Službeni glasnik, 2018.
- Ostajmer Branko, Geiger, Vladimir. „Spomenici-kenotafi poginulim, nestalim i od posljedica rata preminulim vojnicima iz Đakova i Đakovštine u Prvom svjetskom ratu“. *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 11, (2013): 139.-156.
- Pasinović, Antoaneta. „Prostorna analiza spomenika“. *Život umjetnosti*, br. 2 (1966): 25- 29.
- Patković, Milenko, Plečaš, Dušan. *Vodič uz kartu. Izbor spomen-obilježja Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije*. Osijek: Glas Slavonije, 1975.
- Pavlaković, Vjeran. „Komemorativna kultura Bleiburga, 1990.-2009.“ U *Kultura sjećanja: 1945.: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Sulejman Bosto i Tihomir Cipek, 165-194. Zagreb: Disput, 2009.
- Prelić, Mladena. „Državni praznici u Srbiji u istorijskoj i savremenoj perspektivi“. U *Dražave praznujejo, Državni prazniki in skupnosti na območju bivše Jugoslavije*, ur. Božidar Jezernik i Ingord Slavec Gradišnik, 36-37. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2017.
- Rad na suočavanju s prošlošću*, ur. Emina Bužinkić. Zagreb: Documenta- Centar za suočavanje s prošlošću, 2021./2013.
- Ricœur, Paul. *Memory, History, Forgetting*. Chicago: University of Chicago Press, 2004.
- Šarenac, Danilo. *Top, vojnik i sećanje, Prvi svetski rat i Srbija 1914-2009*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2014.
- Šimunković, Mario, Delač, Domagoj. *Sjećanje je borba, Spomen obilježja Narodnooslobodilačke borbe i revolucionarnog pokreta na području Grada Zagreba*. Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Alerta – Centar za praćenje desnog ekstremizma i protudemokratskih tendencija, 2013.
- Škrbić Alempijević, Nevena, Uzelac, Kristina. „Mijene državnih kalendara u Hrvatskoj“, *Države praznujejo, Državni prazniki in skupnosti na območju bivše Jugoslavije*, ur. Božidar Jezernik, Ingord Slavec Gradišnik, 53-72. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2017.
- Winter, Jay. „Sites of Memory“. U *Memory, Histories, Theories, Debates* (edit.) Susannah Radstone and Bill Schwarz, 312-325. New York: Fordham University Press, 2010.
- Winter, Jay. *Sites of memory, sites of mourning, The Great War in European cultural history*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Winter, Jay, Sivan, Emmanuel. *War and remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge University Press, 2005.
- Zdunić, Drago, ur. *Revolucionarno kiparstvo*. Zagreb: Spektar, 1977.
- Žanić, Mateo. „Od mjesta sjećanja do zajednica sjećanja – društveno označavanje prošlosti“. U *Vukovar 91' - istina i/ili osporavanje (između znanosti i manipulacije)*, ur. Dražen Živić, Sanja Špoljar Vržina, Vinicije B. Lupis, Sandra Cvikić, 2,95.-308. Vukovar, 2013.
- Žanić, Mateo, Kuftrin, Krešimir, Živić, Dražen. „Kultura i sjećanje na rat: Vukovarska bitka i njezini društveni odjeci“, *Migracijske i etničke teme*, 32, br. 2 (2016): 45-270.
- Žanić, Mateo. *Kulture sjećanja između emocija i institucija, Reprezentiranje Vukovarske bitke 1991. do 2016*. Biblioteka Studije, knjiga 35. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2017.

SUMMARY

*MONUMENTS AS PLACES OF REMEMBRANCE OF
WARS IN CROATIA IN THE 20TH CENTURY*

At the beginning of the work, the author gives a brief overview of the selection of literature and a few introductory notes on what the culture of remembrance is and what the places of remembrance are. Then, on the basis of published literature, newspaper articles and her own research, she writes about the monuments that were erected in Croatia as places of remembrance for “fallen warriors”, “combatants”, “soldiers”, “defenders” who died in wars in the 20th century (World War I, World War II and the Homeland War). The author analyses the place of remembrance and the culture of remembrance through selected examples of war monuments that were created as a memory of fallen warriors and victims of the First World War, the Second World War and the Homeland War.

Key words: The culture of remembrance, the places of remembrance, War memorials, Croatia